ધર્મોનું સંસ્થાકરણઃ માનવ સમાજ સામેનો મોટો પડકાર

-ડો.સરૂપ ધ્રુવ.

ધર્મ શરૂઆતથી જ માનવસમાજને ગૂંચવતો રહ્યો છે અને મૂંઝવણોના, સવાલોના જવાબો આપવાને બદલે એને વધારે ઘૂંટતો રહ્યો છે. શરૂઆતથી જ ધર્મે જાતજાતના વેશ-વાઘા સજીને માણસજાતને છેતરવાનો પોતાનો એજન્ડા સફળ કર્યો છે- કરતો રહ્યો છે. મુદ્દો એ છે કે આ પડકારને આપણે ઝીલવો કઇ રીતે?

ધર્મની આ સશક્ત અને સક્ષમ પ્રભાવકતા કેવી રીતે શરૂ થઇ, સ્થપાઇ, વધતી ગઇ અને દૃઢીભૂત થઇ એ તપાસવું પડે.

આ ‘ધર્મ’નામની ચીજ અસ્તિત્વમાં આવી ત્યાર પહેલાં માણસજાતે ‘ઇશ્વર’ વિશે વિચાર્યું અને ઇશ્વર વિશેની વિવિધ કલ્પનાઓ, ધારણાઓ કરીને, કહેવું જોઇએ કે ‘ઇશ્વર’નું સર્જન કર્યું. એ મુદ્દા વિશે હવે લગભગ એકમતી છે કે ભય, વિસ્મય અને કુદરતી બનાવો પાછળનાં તથ્યો વિશેના અજ્ઞાનને કારણે ‘ઇશ્વર’નો જન્મ થયો.

માનવસભ્યતાનો વિકાસ, ઇશ્વરવિચાર અને ધર્મવિચાર

લાખેક વર્ષ જૂનાં માણસોએ ‘સભ્ય’ બનતાં પહેલાં પ્રકૃતિ સાથે ખાસ્સો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. ખુલ્લા આકાશ નીચે, ગુફાઓમાં કે ગાઢ જંગલોમાં વસતાં માણસોએ જે રીતે કુદરતી બનાવોને બનતાં ઝીલ્યાં, ત્યારથી જ એની પ્રકૃતિ સાથેની મૂઠભેડ શરૂ થઇ ગઇ. ઉદાહરણ તરીકે, રાત્રિનો અંધકાર, દિવસનો પ્રકાશ, તડકો, ઠંડી, હિમવર્ષા, દાવાનળ, ભૂકંપ વાવાઝોડાં, વાદળોની ગર્જના, વરસાદ, વિવિધ ઋતુઓના પલટા, વિવિધ કદમાં ફેલાયેલું પાણી, જીવડાંથી માંડીને હાથી જેવડાં પ્રાણીઓ અને બુલબુલથી માંડીને બાજ જેવડાં પક્ષીઓ… વગેરેથી એને ભયમિશ્રિત વિસ્મય થયો. વળી જ્યારે એના દેહ સાથે અવનવી પ્રક્રિયા થઇ ત્યારે આ ભય અને વિસ્મય સાથે અપાર જિજ્ઞાસા પણ જોડાઇ; જેમ કે પોતાના દેહમાંથી પોતાના જેવા જ બાળકનો જન્મ, વૃદ્ધાવસ્થા, કુદરતી મૃત્યુ, આકસ્મિક મૃત્યુ, રોગ, પીડા… વગેરે. મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે માનવ સભ્યતાનો વિકાસ પણ માનવસમુદાયે પોતાની વધતી જતી અને બદલાતી જતી જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે કર્યો.

ઈશ્વર વિચાર (ઈશ્વર વિશેનો વિચાર)

... આમ છતાં, પેલી પ્રાથમિક અવસ્થાવાળી મૂંઝવણ-ભય-વિસ્મય લગભગ બરકરાર રહ્યાં. વળી સવાલો પણ ઊઠ્યા, કે આ બધું કોણ કરે છે?... અને કેમ? આ સવાલોના જવાબ શોધતાં શોધતાં એમણે સાદી ધારણાઓ કરવા માંડી કે નક્કી કોઇ ‘ગેબી શક્તિ’ છે જે આ બધું કરી રહી છે! એ ગેબી શક્તિ રહસ્યમય જગ્યાએ રહે છે અને બધું સર્જન-વિસર્જન કરતી રહે છે. આ પૃથ્વીના વિવિધ સ્થળોએ વિખરાયેલી-વહેંચાયેલી ને વસતી થયેલી માણસજાતે પોતાના લગભગ એક સરખા અનુભવોને વિશે ધારણાઓ ઉપરાંત ફળદ્રુપ કલ્પનાઓ પણ કરવા માંડી;જે ભૌગોલિક અંતરને કારણે વૈવિધ્યપૂર્ણ હોવા છતાં આશ્ચર્યકારક રીતે સમાન પણ હતી. માણસે પેલી ગેબી શક્તિને નામ આપ્યાં –ઈશ્વર, પરમેશ્વર, સર્જનહાર, પિતા... વગેરે... જે હજી તો અમૂર્ત હતી-રહસ્યના પડદા પાછળ હતી- અગમ્ય હતી.

સ્તુતિઓની સાથોસાથ દેવાર્પણ / ઈશ્વરને નૈવેદ્ય ધરાવવાનો વિધિ શરૂ થયો અને પરંપરા બન્યો જે આજ સુધી અકબંધ છે. આ દેવાર્પણ માનવસમાજની વિકસતી જતી સભ્યતા સાથે સંકળાયું છે તે નોંધપાત્ર છે. ઉત્પાદન પ્રણાલિ, ઉત્પાદનનાં સાધનોથી મળતું ઉત્પાદન –તેના સંચય-તેના ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલું આ દેવાર્પણ માનવજીવન સાથે વણાઇ ગયેલું છે.

- સાદાં સાધનોથી માણસોએ ખેતી શરૂ કરી હતી. જમીનમાંથી ઊગી નીકળેલાં અનાજનાં ડૂંડાં, સભાનતાપૂર્વક વાવેલા અનાજનાં કણસલાં, જળાશયોમાંથી પકડેલાં માછલાં, શિકાર કરીને મેળવેલું પશુમાંસ... વગેરે ખાદ્યનો ઉપભોગ કે ઉપયોગ કરતાં પહેલાં, એ જેણે મોકલી આપ્યું છે તેવી પેલી પરમશક્તિને ધન્યતા અને આભારવશ અર્પણ કરવું એ દેવો પ્રત્યેનું ઋણ વાળવાની રીત હતી. સાવ આરંભકાળે ઉત્પાદનને ચમત્કારની જેમ ઝીલીને, અહોભાવની આ સાદી અભિવ્યક્તિ બની હતી.
- ધીમેધીમે ઉત્પાદનના એ ચમત્કારની પાછળ પોતાનો શ્રમ, પોતાની આવડત અને પોતાની જરૂરિયાત જોડાયેલી છે, એ માણસોની જાણ બહાર ન રહ્યું, છતાં આભારવશ પેલો અર્પણવિધિ ચાલુ રહ્યો.
- માણસોએ ઈશ્વરનો આભાર માનવાની સાથે સાથે એ જ પરમશક્તિ પાસે જીવનજરૂરિયાતની માંગણી કરવા અને આફતોથી રક્ષણ મેળવવા પણ એ જ દેવાર્પણ-વિધિ શરૂ કર્યો. કૃતજ્ઞતા અને યાચના- બંને ભાવનાઓ સાથે માણસે ઈશ્વરવિચારને સાંકળ્યો. માણસજાતે જાણે ઈશ્વર સાથેનો પોતાનો સંબંધ નક્કી કરી દીધો. અલબત્ત, સંબંધનો આ એક પ્રકાર હતો.

આમ, અર્પણવિધિનું એક ચક્ર / સાયકલ બન્યું -ભારતની ભાષાઓમાં એને ‘યજ્ઞચક્ર’ કહે છે. જે આગળ જતાં બ્રાહ્મણધર્મનું મુખ્ય તત્વ, ઓળખચિહ્ન બન્યું. દુનિયાભરના ધર્મોમાં કોઇ ને કોઇ નામ-રૂપ સાથે આ યજ્ઞચક્ર જીવંત છે.

- જનસાધારણની ઇશ્વર વિશેની જિજ્ઞાસા સંતોષવા આ શાણા પુરૂષો આગળ આવ્યા. આગળ જતાં યજ્ઞચક્રની વ્યવસ્થા સંભાળતા થયા, વિધિવિધાન કરતા થયા. જનસાધારણના ઇશ્વર સાથેના સંબંધના મધ્યસ્થી થયેલા આ શાણા પુરૂષો વિવિધ સમુદાયોમાં ઋષિઓ, ઉદ્‌ગાતાઓ, પૈગમ્બરો, ગુરૂઓ અને પુરોહિતો તરીકે સ્થાપિત થયા. વિધિઓ કરાવવા એ લગભગ એમની આજીવિકા બનતી ગઇ કેમ કે અર્પણના આંશિક કે પૂરા હિસ્સા ઉપર એમણે અધિકાર મેળવી લીધો.
- માણસે પશુપાલન અને ખેતી ઉપરાંત જીવનજરૂરિયાત માટે અને સુખસગવડ માટેનાં સાધનો ઘડવા માંડ્યાં. કાપડ, મકાન, વાસણો, રમકડાં, ઘરેણાંનું ઉત્પાદન, વિક્રય(વેચાણ), વિનિમયની પદ્ધતિઓ દ્વારા ફેલાતું ગયું અને સંપત્તિનો ખ્યાલ વિકસતો ગયો. જમીન, ખેતર, પશુધન અને ઉત્પાદનનું સાધન મનાતી સ્ત્રી સુદ્ધાં –સંપત્તિ ગણાવા લાગ્યાં. જેમ જેમ આવડત વિકસતી ગઇ, ઉત્પાદન વધતું ગયું, માલિકી અને સંપત્તિથી સમાજરચનામાં પણ પરિવર્તન આવ્યું. સમુદાયો અલગ થવા લાગ્યા. કબીલામાંથી કુટુંબો બન્યાં. અંગત સંપત્તિને કારણે હવે અસલામતી અને ભય જાગ્યાં હતાં જે પેલા કુદરતી રહસ્યોના અકળપણાથી જાગેલી લાગણીઓથી જુદાં હતાં. સંપત્તિ લૂંટાવાનો ડર, જાન ગુમાવવાનો ભય... માણસને માણસનો ભય લાગવો શરૂ થયો. પરસ્પર દુશ્મનાવટ અને હિંસકતાનો દૌર શરૂ થયો. આવી અરાજકતાનું વાતાવરણ પૃથ્વીના અલગ અલગ વિસ્તારોમાં ફેલાયું જેનું નિયંત્રણ કરવું જરૂરી હતું, જેથી માનવસમાજનો વધુ વિકાસ થાય. નિયંત્રણ માટે નિયમો જોઇએ. આવા નિયમો કોણ ઘડે, જે નિયંત્રિત પણ કરતા હોય છતાં સભ્યતાને વિકસવાની મોકળાશ રહે? –પેલા શાણા પુરૂષોસ્તો!

  પરિણામે પેલા પુરોહિતો ધીમેધીમે નિયમકર્તા, કાયદા ઘડનારા અને કાયદાનો અમલ કરાવનારા બનતા ગયા. તેમણે ઘડેલા કાયદાઓને આચાર-સંહિતા કે દંડનીતિ કહેવા વધુ ઉચિત છે. જગતભરની સભ્યતાઓ આ તબક્કામાંથી પસાર થઇ હતી.

★ ધર્મવિચાર

ક્રમશઃ સમાજને સુચારુરૂપે ચલાવવાની આ નીતિ એક વ્યવસ્થામાં પરિણમી અને નિયમો તે 'ધર્મ' કહેવાયા. પેલા પુરોહિતો પેલા યજ્ઞચક્ર, અર્પણવિધિ, સામાજિક કાનૂનો, સદાચાર વગેરેને એકમેક સાથે સાંકળતા ગયા અને છેવટે 'ધર્મ' નામનું એક તત્ત્વ-(જે જગતની દરેક ભાષાઓમાં વિવિધ નામથી ઓળખાયું) કહો કે વિચારો અને આચારોનો એક સંપૂટ આકાર લેતો ગયો અને ફેલાતો ગયો.

ઉદાહરણ તરીકે, મૂસાએ પોતાના સમાજને નિયંત્રણમાં રાખવા, સદાચારી બનાવવા, નીતિમાન અને પ્રેમાળ બનાવવા જે દસ કાયદા ઘડ્યા તેને 'ઇશ્વરના આદેશ' રૂપે ઓળખાવ્યા, જેથી લોકો એને આદરપૂર્વક માન્ય રાખે. એ જ પ્રમાણે મધ્યએશિયાની ઉચ્ચ ગણાતી સુમેરિયન

સભ્યતાના શાણા પુરુષ હમ્મુરાબીએ ઘડેલી કાનૂન-સંહિતા આગળ જતાં ધર્માજ્ઞાઓ બની. ભારતવર્ષમાં પણ એ જ રીતે મનુએ 'માનવ ધર્મશાસ્ત્ર' ઉર્ફે 'મનુસ્મૃતિ' આપી. ત્યાર પછી પતંજલિ, પરાશર, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેએ આપેલી સ્મૃતિઓ પણ ધર્માજ્ઞાઓ તરીકે સ્થાપવામાં આવી. એમની પછીના કાળમાં ચાણક્યે વિકસતી જતી સભ્યતાના નમૂના જેવું 'અર્થશાસ્ત્ર' આપ્યું, જેણે ઘણી નવી નીતિઓની સાથોસાથ પેલી સ્મૃતિઓને બહાલી આપે તેવા નિયમો પણ આપ્યા. સરવાળે, બધાં શાસ્ત્રો કે ધર્માજ્ઞાઓ એનાં મૂળમાં સમાજ વ્યવસ્થાનાં નીતિનિયમો હતા. જો કે આ નિયમોએ સમાજને વ્યવસ્થિત બનાવવામાં અને પછીથી આગવી સંસ્કૃતિઓ ખિલવવામાં (-અને રૂંધવામાં પણ) મોટો ફાળો આપ્યો એમ કહેવાય છે.

જગતભરના આવા શાણા પુરૂષોએ (અલબત્ત, સ્ત્રીઓએ નહિ) 'ધર્મ વિશે જે કંઇ વિચારો આપ્યા, તેના આધારે ધર્મની વ્યાખ્યા બંધાતી ગઇ —ધર્મ એટલે જે ધારણ કરે છે તે. મતલબ કે જે પરિબળ માનવસમાજને ધારી રાખે છે- ટકાવી રાખે છે તે. માનવસમાજની સ્થિરતાના પાયામાં જવાબદાર પરિબળ તરીકે 'ધર્મ' કેન્દ્રમાં છે. ધર્મ સમાજનાં નૈતિક ધોરણો ઘડે છે અને આચાર-વિચારને સંચાલિત કરે છે. આ આચારસંહિતામાં, પેલા શાણા પુરુષોએ નક્કી કરેલા માપદંડો અનુસાર નૈતિકતા, પ્રામાણિકતા, પાપ, પુણ્ય, દુરાચાર, સદાચાર વગેરે પિતૃસત્તાત્મક મૂલ્યોનો સમાવેશ થાય છે. ઉપરાંત માનવજીવનને લગતાં રહસ્યો અને સર્જન-વિસર્જનના ખ્યાલોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ઇશ્વર વિશેની ધારણાઓની પરંપરા બની અને એ પરંપરાનું આચરણ પણ 'ધર્મ' કહેવાય છે. વળી ઇશ્વર તે નિયમધર્મનું પાલન કરનારને સુફળ આપે છે અને ન કરનારને દંડે છે... દુઃખી કરે છે. મતલબ કે સૃષ્ટિના ધારક-મારક-તારક-ઉદ્ધારક ઇશ્વર છે. જે ઇશ્વરને માને છે તે આસ્તિક છે, ધાર્મિક છે; સ્વાભાવિક રીતે ધર્મનું પાલન ન કરનાર, ઇશ્વરમાં ન માનનાર નાસ્તિક છે.

ધર્મનું સંસ્થાકારણઃ પરિબળો અને પ્રક્રિયા

સર્વસાધારણ (જનરલ) ચિત્રઃ

સમજી શકાય તેવું છે કે ધર્મનું સંસ્થાકરણ થયું તે પહેલાંના તબક્કામાં પ્રાથમિક સ્વરૂપની સમાજવ્યવસ્થા તો શરૂ થઇ જ ગઇ હતી. કબીલામાં વસતાં લોકો ખેતી, પશુપાલન ઉપરાંત હાથકારીગરીનાં કામ પણ કરતાં થયાં હતાં અને આ તમામ તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ હતી એ આગળ જોયું.

વધી રહેલા ઉત્પાદનને હજી વધારે વધારવા અને વધુ ને વધુ અધિશેષ(નફો) મેળવવા વધારે શ્રમની જરૂર પડી. જેની પાસે સંપત્તિ હતી તેમણે પોતાને ત્યાં શ્રમ કરવા શ્રમિકોને રાખ્યા.

અધિશેષની ઇચ્છા સાથે કરાવાતા માનવશ્રમ સાથે શ્રમિકોનું શોષણ સ્વાભાવિક રીતે સંકળાયેલું છે. માનવસમાજને વિભાજિત કરનારાં પરિબળો છે સત્તા અને સંપત્તિ. એમાં જ્યારે આર્થિક શોષણ ભળે છે ત્યારે બહુ ચોક્કસ રીતના ઉત્પાદન સંબંધો ઊભા થાય છે. જેમાં શોષકો અને શોષિતો વચ્ચે વર્ગભેદ ઊભો થાય છે. વિકસતી જતી માનવસભ્યતામાં આ રીતે, પ્રાથમિક અવસ્થાના ‘વર્ગભેદ’ની શરૂઆત થઇ.

આર્થિક અને સામાજિક વ્યવસ્થાના આ ભેદભાવો ધર્મભાવના સાથે કેવી રીતે જોડાયા એ રસપ્રદ છે.

આર્થિક પ્રવૃત્તિ, સામાજિક જીવન આગળ તો વધતાં જતાં હતાં પણ પેલી તરફ કુદરતી આપત્તિઓ અને શારિરીક વિટંબણાઓથી તો માણસજાત પિડાતી જ હતી. એની સામે આ કોયડાઓના ઉકેલ ભાગ્યે જ હતા. પેલા શાણા પુરુષો અસંખ્ય અનુભવો અને પ્રાકૃતિક ઘટનાઓના સાતત્ય વગેરે ઉપરથી કુદરતી રહસ્યોનો કંઇ કંઇ તાગ મેળવતા થયા હતા. પણ જ્ઞાનની પણ એક સત્તા હોય છે; જે છોડવાની એમની ઇચ્છા નહોતી.

બીજી તરફ, સમાજના એક વર્ગના શ્રમના પરિણામે બીજા વર્ગની સંપત્તિ વધતી જતી હતી. પેલી આભારની ભાવનાથી સંપત્તિને માટે દેવાર્પણ જરૂરી હતું. વળી આગળ જોયું તે મુજબ, દૈવી શક્તિ /ઇશ્વર પાસે, પોતાની સમૃદ્ધિ ટકી રહે અને સંપત્તિ વધતી જાય, સુખસગવડ મળતાં રહે, પરિવારનાં આરોગ્ય અને ખુશાલી સલામત રહે વગેરે ઇચ્છાઓ પૂરી થાય એ માટેની યાચના પણ ઇશ્વરને કરવાની હતી. તે માટે પણ દેવાર્પણ જરૂરી હતું. ધર્મગુરૂઓ આમ, અનિવાર્ય બનતા ગયા.

આચારપાલન, વિધિઓનું પાલન –જે પછીથી ‘કર્મકાંડ’ નામે ઓળખાયું, નાના મોટા સામાજિક અપરાધોનું દંડવિધાન પણ ધર્મગુરૂઓના હાથમાં હતું. હજી રાજ્ય કે રાજા વગેરેની વ્યવસ્થા નહોતી શરૂ થઇ પણ ગ્રામના વડા તરીકે ધર્મગુરૂઓ જ હતા; ગ્રામોના અન્ય અધિકારીઓની નિમણૂંક વગેરે પણ ધર્મગુરૂઓ દ્વારા જ થતી; જે ભૂમિકા આગળ જતાં બળવત્તર બનતી ગઇ. જ્યારે રાજાશાહી /સામંતવાદના રાજકીય તબક્કામાં માણસજાત આગળ વધી ત્યારે પૃથ્વીના અમુક પ્રદેશો(દેશો)માં ધર્મગુરૂઓ જ ‘રાજા’ની ભૂમિકા નિભાવવા માંડ્યા. પણ વધારે તો ધર્મગુરૂઓ રાજાઓની પસંદગી કરતા રહ્યા- ‘કિંગમેકર’ બનતા ગયા.

અર્પણવિધિ મેળા તો બન્યા જ હતા, હવે તેને માટે સ્થાનકો બનતાં ગયાં. જગતમાં વિવિધ સ્થળે પથરાયેલા ધર્મ અને ધર્મગુરુઓએ ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારોને પોતપોતાના તાબામાં લીધા. સ્થિર મથક માટે આર્થિક સ્થિરતા જોઇએ અને નિયમિત આર્થિક આવક માટે સ્થિર મથક જોઇએ. સુવ્યવસ્થિત ધાર્મિક વ્યવહારો માટે ધર્મગુરુઓએ સ્થિર મથકો-નામે દેવાલયો-મંદિરો-ચર્ચ અને

પાછલા તબક્કામાં જમાતખાના, વિહાર, દેરાસર વગેરે બંધાવવા માંડ્યાં. જનસાધારણને પણ આમાં સવલત અને સલામતી લાગી. પોતાની અધિશેષ સંપત્તિ –ક્યારેક તો એ પણ નહીં; પેટે પાટા બાંધીને પણ દેવસ્થાનો માટે ફંડફાળો આપતા થયા. પૃથ્વી ઉપર વિશાળ દેવસ્થાનોનો એ જમાનો હતો. ધર્મગુરૂઓ એના માલિક, રખેવાળ, કર્તાહર્તા બન્યા. સત્તા સાથે સંપત્તિ મેળવવાની શરૂઆત તો થઇ ગઇ હતી; હવે એ દઢીભૂત બની. સ્થાનકોને 'સંસ્થાઓ'માં બદલાતાં વાર ન લાગી. માનવસભ્યતાના વિકાસનાં આ સ્વાભાવિક પરિણામો હતાં.

સરવાળે માનવસભ્યતા એક એવા વળાંક ઉપર આવીને ઊભી કે ધર્મગુરૂઓ અને તેમની સત્તા, તેમનું માર્ગદર્શન અને તેમના ધર્માદેશો સામાજિક વ્યવસ્થાનાં અનિવાર્ય અંગો બની ગયાં. રાજકીય વ્યવસ્થા માટે નિર્ણાયક પરિબળો બની ગયાં. આર્થિક વિકાસ ઉપર પણ એમની દેખરેખ અને એમનો હિસ્સો મજબૂત થતાં ગયાં. માનવસભ્યતાનો વિકાસ ઝડપભેર થતો ગયો!

માનવ ચેતનાના વિકાસમાં શ્રદ્ધા અને અહોભાવ, ઈશ્વરવિચાર અને સદાચાર માટે પણ માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણની પ્રક્રિયા સ્વાભાવિક હતી. ભાવનાઓને અને વ્યાવહારિક જીવનને સુનિશ્ચિત દિશા આપવાની આ સહજ પ્રક્રિયામાં, માર્ગદર્શકોની ભૂમિકા જરૂરી હતી પણ પોતાની ધર્મસત્તા-ધનસત્તા અને રાજ્યસત્તા ઉપરની પકડનો લાભ તેમણે જે રીતે લીધો, તે સમસ્યારૂપ બન્યો.

વિશ્વના ખૂણે ખૂણે આ પરિઘટના ઘટી. ક્યાંક થોડી વહેલી, તો ક્યાંક થોડી મોડી... પણ ધર્મ, ધર્મગુરુઓ અને ધર્મના સંસ્થાકરણનો આ સાર્વત્રિક ચિતાર છે.

યુરોપમાં ધર્મનું ચરિત્ર અને તેનું સંસ્થાકરણઃ

આમ તો માનવસભ્યતામાં, પ્રાચીન અને મહાન સંસ્કૃતિ ધરાવતા પૂર્વના-મધ્યપૂર્વના અને સુદૂર પૂર્વના ગણાતા દેશોમાં સામાજિક-આર્થિક અને ધાર્મિક/ સાંસ્કૃતિક વિકાસ પહેલાં થયો હતો. ધર્મનું સંસ્થાકરણ પણ જરા અલગ રીતે સુમેર, મિસર, ચીન, ભારતમાં વહેલું થયું હતું. પણ યુરોપના બર્બર કહેવાતા દેશોમાં જે રીતે સભ્યતા અને સંસ્કૃતિની તરાહો વિકસી, તેને વિશે અને તેનાં પરિબળો વિશે પહેલાં વાત કરીશું, કેમ કે એ અંધારઘેરાં પરિબળોને ઓળંગીને આધુનિકતા પહેલી ત્યાં આવી. વળી સંસ્થાકરણનું ખૂબ જ મુખર અને શોષક માળખું પણ યુરોપમાં સ્થાપાયું હતું; જે હાલ પર્યંત મૌજુદ હોવા છતાં આધુનિકતાએ એને કેવું નિસ્તેજ બનાવ્યું, એ પણ આપણી 'ખોજ'માં જાણવા જેવી હકીકત છે.

અગાઉ જોયું તેમ, ઠરીઠામ થતી જતી માનવસભ્યતામાં પ્રાથમિક સ્વરૂપે ધર્મશ્રદ્ધાની અભિવ્યક્તિની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી.

પણ એક નોંધપાત્ર હકીકત એ બની કે ધર્મગુરૂઓ અને રાજ્યકર્તાઓ અલગ હતા. રાજ્ય / રાજા જેવા ખ્યાલો પાછળથી આવ્યા. કદાચ આ દેશોમાં વિશ્વનાં પહેલાં ગણરાજ્યો હતાં. લોકતંત્ર, ચૂંટણી જેવી વ્યવસ્થા પહેલવહેલી આ દેશોમાં હતી. અલબત્ત, એનાથી સમાજવ્યવસ્થામાં ખાસ ફરક નહોતો. સતત યુદ્ધરત આ પ્રજાઓમાં સ્ત્રીઓ અને ગુલામોનું શોષણ થતું જ હતું. ભવિષ્યવેતા દેવીઓ સ્રીઓ જ હતી પણ વેશ્યાવૃત્તિ પણ ફાલીફૂલી હતી. પિતૃસત્તા અને વર્ગભેદમૂલક આ સમાજોમાં ધર્મગુરૂઓનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું પણ જુલિયસ સિઝરે પ્રથમ 'સમ્રાટ' બનીને (ઇ.પૂ.) રાજ્યસત્તાને સર્વોપરી બનાવી. અલબત્ત, સમ્રાટોએ ધર્મગુરૂઓને ધીમેધીમે ધૂળ ચાટતા કર્યા અને પ્રજાનું અપાર શોષણ કર્યું ત્યારે આટલા બધા દેવોમાંથી સભ્યતા, સંસ્કૃતિ અને માનવતાને બચાવવા, આકાશમાંથી કોઇ ન ઉતર્યું –વેદિઓ માંથી કોઇ બહાર ન આવ્યું!

યહૂદિયા ઉપર, તે સમયે રાજ્યસત્તા તો રોમની હતી. રોમન સૂબો(ગવર્નર) સત્તા ચલાવતો પણ મહામંદિરની અંદર તેની કોઇ સત્તા નહોતી. આથી આંતરિક રીતે ધર્મસત્તાનું દમન અને બહાર રોમનોનો જુલમ- યહૂદિયાની પ્રજા ઘંટીના બબ્બે પડ વચ્ચે પિસાઇ રહી હતી. જમીનની માલિકી આ બંને સત્તાધારીઓ અને એમની સાંઠગાંઠ સાથે જીવતા જમીનદારો-ઉમરાવોના હાથમાં રહેતી. ઉપજનો કર પણ પ્રજાએ બેવડો આપવો પડતો- "રાજાનું તે રાજાને અને ઇશ્વરનું તે ઇશ્વરને" અર્પણ કરવું તેવી ધર્માજ્ઞા હતી; જે અનુલ્લંઘનીય હતી. રાજકીય રીતે સંસ્થાન બનેલા આ દેશે ધર્મસત્તા અને ધર્મસંસ્થાની વ્યાખ્યા આકારવા માંડી. પ્રજા હતાશાને કારણે વધુ ધર્માભિમુખ બની.

દરેક વ્યવસ્થા, દરેક સંસ્થાના માળખાની અંદર આંતર્‌વિરોધો જાગે જ છે. મોઝિઝ પછી એવા અનેક સત્તાવાર અને બિનસત્તાવાર ધાર્મિક અને સામાજિક નેતાઓ થયા જેમણે ધાર્મિક શોષણ, ધર્મગુરૂઓનાં પાખંડ અને જનસાધારણની ગુલામીનો ઉગ્ર ભાષામાં અને હિંમતભરી વર્તણૂંક સાથે વિરોધ કર્યો હતો.

પણ પ્રજા તો હજી ગરીબી અને ગુલામીમાં જીવતી હતી. વર્ગભેદ ઘૂંટાતો જતો હતો. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં વિવિધ કારીગરીનો વ્યવસાય વધ્યો હતો પણ કારીગરોની હાલત ખેતમજૂરથી વિશેષ બહેતર નહોતી. અલબત્ત, મહામંદિરો સુવર્ણજડિત થતાં જતાં હતાં.

બીજી તરફ, યહૂદિયા વગેરે એશિયાના દેશોમાં લાંબા સમય સુધી લગભગ પ્રાથમિક અવસ્થાનાં સાધનો દ્વારા ખેતી-પશુપાલન-મચ્છીમારી-વણાટ અને સાદાં સાધનો બનાવવાની કારીગરી ઉપરાંત

ઉત્પાદનક્ષમતા ખાસ વધી નહોતી. લાંબા સમય સુધી ગરીબોની ગરીબી યથાવત્ રહી હતી. ગરીબોને ખ્રિસ્તીધર્મ ગમતો હતો કેમકે એ એમની પીડાની વાત કરતો હતો; પણ એ પીડામાંથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવવી એનો સાચો રસ્તો-સંઘર્ષનો રસ્તો નહોતો ચિંધતો. પીડાને દિલાસો આપવાનું કામ કરતો હતો. ધર્મ ગરીબપક્ષી હતો પણ ગરીબીનો મહિમા કરનારો પણ હતો. ઈશ્વરના પુત્ર મનાયેલા ઈસુ ઉપર તમામ પીડાઓ ઓવારી દઇ, ઉદ્ધારની અપાર શ્રદ્ધા સાથે, લગભગ શરણાગત અવસ્થા સ્વીકારીને, વ્યવહારૂ જગતમાં સદાચાર, પરોપકાર, નૈતિકતા અને ક્ષમાનાં મૂલ્યો આપીને માણસજાતનું ઘડતર કરવાની નેમ સાથે દેશ-વિદેશમાં આ ધર્મ ફરી વળ્યો અને માનવસભ્યતાની ક્રૂર, ઉદ્દામ, બર્બર ભાવનાઓનું નિયંત્રણ કરવાની સાથોસાથ, એક જાતની બેવડાં ધોરણની નીતિની સંસ્કૃતિ વિકસાવતો રહ્યો.

કારણ કે યુરોપમાં જઇને સંસ્થાગ્રસ્ત બનેલા આ ધર્મે ધર્મસભા-ચર્ચને સત્તાધારી અને સમૃદ્ધ બનાવવામાં કશી જ કસર નહોતી છોડી. મબલખ ઉત્પાદન મેળવવા અઢળક જમીનો, નાનાં રાજ્યો સાથે યુદ્ધો કરીને પણ કબજે કરવા ધર્મગુરૂ / પાદરીઓ નાનાંમોટાં સૈન્યો રાખતા અને મોટાં રાજ્યોના પ્રિયપાત્ર બનીને એમના સૈન્યો દ્વારા આસાપાસ ચડાઇઓ કરાવીને એક કાંકરે બે પક્ષી મારતા રહેતા. પ્રજા સતત યુદ્ધના ભયમાં ફફડતી. ખેતરોમાં અને નગરોના બાંધકામક્ષેત્રે ગુલામગિરી કરી વેઠ-વૈતરાં કરતી. કહેવાય છે કે યુરોપ બર્બરયુગમાંથી માંડ બહાર આવેલું. કોઇ બિહામણા કારાગાર જેવું વાતાવરણ ચોફેર હતું. હજારો ગુલામોના શ્રમથી ચણાયેલાં નગરોની ફરતે કિલ્લાઓ અને ખાઇઓ ખડકાયાં હતાં. રજવાડાંનાં આંતરિક યુદ્ધો ચાલુ જ રહેતાં. પ્રજા ગરીબી ઉપરાંત ગંદકી અને રોગચાળાનો ભોગ બનતી રહેતી. કોલેરા, પ્લેગ જેવી મહામારીઓનો ભોગ આ ‘માનવજંતુડાં’ જ વધારે બનતાં.

નવાં બનતાં નગરો, મહાકાય વહાણો, તોતિંગ કિલ્લા, ભવ્ય દેવળો... બધાંનું બાંધકામ આ ગુલામોની કાળી મજૂરી ઉપર જ રચાયું. હજી શહેરોમાં ગલીચ વિસ્તારો નહોતા બન્યા પણ અંધારિયા, કંગાળ ગામડાંમાં વસતાં આ શ્રમિકોનો પોતાના સમયનાં ઉત્પાદન કે સુખસવલતો કશા ઉપર મુદ્દલેય અધિકાર નહોતો. બસ, તેમનો ધર્માધિકાર અકબંધ હતો; અલબત્ત તે પણ પાદરીઓની મહેરબાનીની રાહે! કેમ કે આ દુખિયારાં એમની ધર્મસભાઓમાં કાણી કોડી પણ આપી શકે તેમ નહોતા. પણ ધર્મસભાને અને રજવાડાંને આ અસંખ્ય માનવ સમુદાયની જરૂર હતી- આ કંગાળો એમને માટે વગર પગારનું લશ્કર હતાં. ધર્મસભાની સત્તાને ટકાવી રાખવા યુદ્ધો કરવાં એ તે સમયની માનસિકતા અને વાસ્તવિકતા હતી. ચર્ચની ચુંગાલમાં જ યુરોપનો મધ્યકાળ આગળ ધપતો રહ્યો.

ધર્મસત્તા અને ધર્મયુદ્ધોઃ

ઈસુના મરણને છ સદીઓ વીતી ગઇ હતી. યુરોપની ધર્મસભા સત્તા અને સમૃદ્ધિની ટોચ ઉપર હતી. ત્યારે પશ્ચિમ એશિયામાં એક નવી સભ્યતા, નવા ધર્મના ઝંડા સાથે ઉભી થઇ. હેતુ તો માનવસભ્યતાને વાસ્તવિક વિટંબણાઓમાંથી ઉપર ઉઠાવીને; વિનમ્ર, શુદ્ધ, શાંત અને સમાનતાપૂર્ણ બનાવવાનો હતો. સૂત્ર હતું શાંતિ અને ગૅબમાંની પરમશક્તિના મહિમાનું. એ મહિમાનો ફેલાવો દુનિયા આખીમાં થાય અને માનવમાત્ર, એ શાંતિના ઝંડા નીચે આવીને સમાધાન મેળવે, એવી અભિપ્સા, પેલી આધ્યાત્મિક અભિપ્સાથી બિલકુલ ઓછી નહિ, એવા ઈસ્લામની સ્થાપના ઈસુની સાતમી સદીમાં થઇ. વ્યવહારૂ જીવનમાં આ ધર્મ કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફારો લઇને આવ્યો. એની સ્થાપના થઇ ત્યારે યુરોપમાં ખ્રિસ્તીધર્મ છવાઇ ચૂક્યો હતો. આ તરફ, ભારતવર્ષમાં બ્રાહ્મણધર્મ એની કીર્તિના શિખરે હતો. એ બંને, મોટા ગજાના ધર્મોમાં આર્થિક ભેદભાવ અને ભારતનો વર્ણભેદ -બે મુખ્ય ચાલકબળો હતાં જે ધર્મોની સાથે જ સંકળાઇ ચૂક્યાં હતાં. ઈસ્લામ પાસે વાતાવરણ તો સામંતી હતું. માલિક અને ગુલામનું હતું. આર્થિક સંબંધો પણ ભેદભાવસૂચક જ હતા. વર્ગો વચ્ચેનું અંતર ઘટાડીને, અલ્લાના દરબારમાં સૌ સરખા-એવી સમાનતા લાવવાની કોશીશ શરૂ થઇ. પોતાનો ધર્મભાઇ ભૂખ્યો ન સૂએ, લાચાર ન રહે, એવી જોગવાઇ પણ ધર્માદેશોમાં થઇ. કમાણીમાંથી અમુક ટકાની જકાત(દાન) અન્ય જરૂરતમંદો માટે વાપરવી, વ્યાજ ન લેવું, કરવેરા નિયમિત ભરવા અને ધર્મ(દીન) માટે વખત આવ્યે ફના થઇ જવું- જેવાં મૂલ્યોનું પાલન કરવું એ ‘ધર્મ’ બન્યો. સદાચારી અને સાદગીભર્યું જીવન આદર્શ મનાયું.

પણ એક વાત પેલી પ્રાચીન માળખાંની, જેમનીતેમ રહી- રાજા એ જ ધાર્મિક વડો બન્યો. મધ્યયુગનાં સેંકડો વર્ષો ધર્મના ફેલાવા માટે યુદ્ધો કરવામાં ગયાં. સત્તા અને સંપત્તિની ફાળ લાંબી ને લાંબી થતી ગઇ.

જો કે એ વળાંક આવતાં પહેલાં યુરોપનાં અંધારાં ઑર ઘેરા બન્યાં. હારેલા રાજાઓ અને પાદરીઓની ધોંસ પ્રજા ઉપર ભારે પડી. રાજાઓ અને પાદરીઓએ મળીને કર અને દંડના ભારથી પ્રજાને કચડી નાખી. ધર્મ વિરૂદ્ધ જે જાય તેને વીણીવીણીને જીવતા સળગાવાતા, શૂળીએ લટકાવાતા. આ તરફ લાંબા સમય સુધી ચાલેલાં ધર્મયુદ્ધોએ ખેતી-વેપાર-કારીગરી ઉપર કારમા ઘા કરેલા. પ્રજા દિશાહીન બનેલી, ગરીબો કંગાળ બનેલાં. કંઇક અંશે ઈસ્લામિક સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનો પ્રભાવ પણ હતો. સૃષ્ટિના સર્જન વિશે, સાદા પ્રાકૃતિક નિયમો વિશે, ખગોળ અને પૃથ્વીના વ્યાપ વિશે નવા વિચારો તરતા થયેલા. આજ સુધી પાદરીઓએ ઠસાવેલી કથાઓની કલ્પનાઓ સામે સવાલો ઉઠવાની હજી વાર હતી પણ પ્રસૂતિ વગેરે સાથે સંકળાયેલા શરીર વિજ્ઞાન, ગણિત, રસાયણ જેવા માનવલક્ષી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનો ફેલાવો થવા માંડ્યો હતો; જે સ્વાભાવિક રીતે ચર્ચ સામે ઉભો થયેલો નવો ખતરો હતો. સમાજ-રાજ્ય વ્યવસ્થા અને ચર્ચની પિતૃસત્તાત્મક જોહુકમી સામે

છૂટાછવાયા અવાજો ઉઠતા થયા હતા. ચર્ચ દ્વારા સાદા વિજ્ઞાન, ચિકિત્સા, ખગોળ વગેરેના જાણકારોની શોધ કરીને એમને દેહાંતદંડની સજા કરવામાં આવતી. ડાકણની શોધ(વીચ હંટીંગ)અને દેહાંતદંડ(ઇન્ક્વીઝીશન)ના નામે ચોમેર ધાર્મિક હિંસાનો આતંક ફેલાયો હતો.

આપણે બહાદૂર મહિલા જોન ઓફ આર્ક અને વૈજ્ઞાનિકો કોપરનિકસ, બ્રૂનો, ગૅલિલિયોનાં નામ જાણીએ છીએ જેમને આ ધર્માંધ હિંસકતા અને અત્યાચારોના ભોગ બનવું પડયું હતું. આ સમયે કેટલાક પાદરીઓ 'પાપવિમોચન-પત્રિકાઓ' વેચતા અને ધર્મભીરૂ ખ્રિસ્તીઓ મોંમાગ્યા દામ આપીને પાપમાંથી મુક્તિ મેળવતા. મૂળ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જેને 'મેલા દેવ' કે 'મેલી વિદ્યા' કહે છે એવા ભૂત-પિશાચ-ડાકણ વગેરેની બાધાનું નિવારણ કરવાના વિધિઓ પણ પાદરીઓ કરાવતા અને નાણાં કમાતા. મધ્યકાળનું યુરોપ રાજકીય-ધાર્મિક-સામાજિક અને આર્થિક અંધાધૂંધીનો અડ્ડો બની ગયું હતું. આર્થિક ધ્રુવીકરણ ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું હતું. કંગાળ અને ધર્મભીરૂ પ્રજાજનોની પીડા અને આક્રોશ એવાં ધરબાઇને રહેલાં કે વિસ્ફોટ માટે બસ, એક જ તણખાની જરૂર હતી.

ધર્મસુધારણાઃ

પરિસ્થિતિ બદલવાની કોશીશથી કેટલાંક વમળો ઊઠયાં એ દસ્તાવેજી તથ્યો છે; પણ આખેઆખી ધર્મસત્તા અને સામંતવાદ, જે રીતે 19મી સદીમાં જોખમમાં મૂકાઇ ગયાં તેવું 15-16મી સદીના પ્રબોધનકાળમાં(રેનેસાઁ) નહોતું બન્યું. એનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થાઓ એકમેક સાથે સંકળાયેલી હોય છે; એટલે કોઇ એક જ વ્યવસ્થામાં બદલાવની કોશીશોથી પૂરું પરિવર્તન ના આવે. સાથોસાથ, તમામ બાહ્ય અને આંતરિક પરિબળો પણ પરિપક્વ બનવા જોઇએ; જેને કારણે અરાજકતા સરજાય, ઉથલપાથલો થાય-મોટા પાયે સંઘર્ષ થાય, કદાચ એ લોહિયાળ પણ હોય... તો જ સમૂળી ક્રાન્તિ આવે.

છેલ્લી બે-અઢી સદીઓના આ પ્રયાસોએ 'ધર્મ' સામે મોટું પ્રશ્નચિહ્ન ખડું કર્યું છે. ખાસ તો સંસ્થાગત ધર્મના હાથ હેઠા પડયા છે એમ કહી શકાય.

અહીં આપણો સવાલ એ હોવો જોઇએ કે ભારતમાં, આપણે જેને હિંદુધર્મ કહીએ છીએ તે, મૂળે બ્રાહ્મણધર્મ - સંસ્થાગત બન્યો હતો? એની ગતિ સ્થિતિ કેવી રહી? એના માળખા સામે કોઇ વિદ્રોહ થયો છે? જો હા-તો કેવો અને કેવી રીતે? અને શું એની અસરો આજે પણ મોજુદ છે?

ભારતના સંદર્ભમાં ધર્મનું સંસ્થાકરણઃ

★હિંદુધર્મ કે બ્રાહ્મણધર્મ?

વર્ષોથી આ દેશમાં પ્રવર્તમાન મુખ્ય ધર્મને 'હિંદુ ધર્મ' કહેવામાં આવે છે. મજાની વાત તો એ છે કે એ તો આ ધર્મને બહુ પાછળથી મળેલું નામ છે; તે પણ અન્યધર્મીઓએ આપેલું નામ. આ દેશમાં વહેતી સિન્ધુ નદી-જે ઉત્તરથી પશ્ચિમે વહીને, અરબી સમુદ્રમાં મળતી હતી-નીચે પશ્ચિમથી આ દેશમાં વેપારાર્થે, સત્તા ને સંપત્તિ માટે લગભગ પંદરસો વર્ષ પહેલાં જે સમુદાયો આવતા હતા, તેમની ભાષામાં 'સિન્ધુ'નો ઉચ્ચાર 'હિન્દુ' કરતા. તેમણે હિન્ધુ / દુ' નદીની પૂર્વે વસતા, આ ભૂપ્રદેશના લોકોને 'હિન્ધુ / દુ' તરીકે ઓળખ્યા અને હિન્દુ લોકો જે ધર્મ પાળતા તેને 'હિંદુધર્મ' તરીકે ઓળખ્યો. ઇસુની 6ઠી સદીથી આ સમજણ વિકસતી ગઇ. આ લોકોને આ ભૂપ્રદેશમાં 'મ્લેચ્છ' કે 'યવન'ના નામે ઓળખવામાં આવતા.

બાકી તો આ દેશનો વર્ચસ્વશાળી અને ધર્મનું સ્થાપન-સંચાલન કરનાર જે સમુદાય હતો, તે બ્રાહ્મણોના નામથી 'બ્રાહ્મણધર્મ' તરીકે ઓળખાવો જોઇએ; તે ધર્મને બ્રાહ્મણો પોતે 'સનાતન' ધર્મ કહેતા. સનાતન એટલે શાશ્વત, ચિરંતન.

શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટતા કરવી જોઇએ કે જેમ મધ્યએશિયા, યુરોપના દેશોમાં યહૂદી ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ વગેરે ધર્મો જે રીતે સંસ્થાકૃત થયા તે રીતે સનાતન કે બ્રાહ્મણધર્મનું સંસ્થાકરણ નથી થયું. એનાં કારણો અને પરિણામો આગળ ઉપર જોઇશું. વળી એ રીતે બ્રાહ્મણધર્મની સ્થાપના 'આ કે તે સમયે' નથી થઇ, એના સ્થાપક 'અમુક કે તમુક' પણ નહોતા અને એના સિદ્ધાંતો કે ધર્માદેશો 'ફલાણા-ઢીંકણા' ગ્રંથમાં જ સમાયેલા છે એવું પણ નથી. બ્રાહ્મણધર્મે, સભ્યતા અને સંસ્કૃતિના જીવંત પ્રવાહમાંથી આકાર લીધો હતો. એનું સાતત્ય એ જ એની પ્રાચીનતા છે. જેમ જેમ આ ભૂપ્રદેશની માનવસભ્યતા આગળ વધતી ગઇ તેમ તેમ જે જે ભાવનાઓ અને કાર્યો ખિલતાં ગયા, વિચારો અને આચારો વિકસતા ગયા તેને પછીથી 'ધર્મ' કહેવામાં આવ્યા; તે વિશે આપણે 'સર્વસાધારણ ધર્મવિચાર' પ્રકરણમાં જોયું. એ રીતે જોતાં, આ ધર્મ જીવનશૈલીમાં વણાઇ ગયેલો અથવા જીવનશૈલીરૂપે જ વિકસ્યો એમ કહી શકાય. એટલે જ એનું સ્વરૂપ અને ચરિત્ર શરૂઆતથી જ લવચીક(ફ્લેક્સીબલ) અને મોકળું છે; છતાં એક ચોક્કસ પળે એમાં જડતા અને દૃઢાગ્રહિતા આવ્યાં. આ બંને તાસીર તપાસવાથી આપણી 'ખોજ'ની દિશા નક્કી થવાની છે.

વેદકાળમાં જ આર્યો અને અંશતઃ આર્યેતર પ્રજાઓના મિશ્રણ દ્વારા સમાજવ્યવસ્થા તો વ્યવસ્થિત થવા જ માંડી હતી. તેનાં મૂળમાં રહેલી તત્કાલીન આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વિશે ટૂંકમાં સમજીએ તો, આર્યો હવે જમીન, ખેતર, ગૌચર ધરાવતા થયા હતા. ખેતી અને પશુપાલન એમની મુખ્ય આર્થિક

પ્રવૃત્તિઓ હતી. જીવનજરૂરિયાતનાં સાદાં સાધનો બનાવવાંની કારીગરી પણ શરૂ થઇ હતી. હરાવેલા આર્યેતરોને આર્યોએ દાસ-ચાકર-ગુલામ બનાવ્યા હતા. જેઓ આર્યોનાં ખેતરોમાં, ઘરોમાં, જનપદોમાં-ખેતમજૂર, ઘરનોકર, કારીગર વગેરે શ્રમનાં કામ કરતા હતા. સમાજવ્યવસ્થા માલિક અને શ્રમિક(ગુલામ), એમ બે વર્ગોમાં વહેંચાવા લાગી હતી.

આર્થિક ભેદભાવ અને વર્ણભેદ

શ્રમિક અને માલિકના રૂપે વહેંચાયેલા સમાજમાં એક નવો ભેદભાવ પણ શરૂ થયો હતો. આ દેશના મૂળનિવાસીઓ મધ્યમકદનાં, ઘઉવર્ણા કે શ્યામ ચામડી ધરાવતા અને ઘેરા રંગના વાળ-આંખો ધરાવનારા હતા; જ્યારે આગંતુક પ્રજાઓ ઊંચા-પ્હોળા-કદાવર બાંધાની, ગૌરવર્ણની અને ભૂખરા-સોનેરી-કત્થઇ વાળ-આંખો ધરાવતી હતી. આર્યોએ શારિરીક સૌન્દર્યના આધારે માણસોની ઉચ્ચાવચતાના નવા માપદંડો બનાવ્યા. આમ આર્યોનું સમાજિક વર્ચસ્વ વધતું ગયું, કેમ કે એમની આર્થિક સમૃદ્ધિ પણ વધતી ગઈ હતી અને એ સમૃદ્ધિના પાયામાં હતાં આર્યેતર શ્રમિકોનો અથાક શ્રમ અને તેમનું અપાર શોષણ. આ રીતે અહીં આર્થિક ભેદ અને વર્ણભેદ, આર્થિક અને સામાજિક-બેવડા શોષણનાં પરિબળો બન્યાં.

ધર્મ સાથે એ કેવી રીતે જોડાયાં તે જાણવું રસપ્રદ હકીકત છે. શ્રમ વિકસ્યો તેમ તેમ શ્રમનું વિભાજન થતું ગયું. વેદોના રચનાકાર અને યજ્ઞવિધિ કરાવનાર ઋષિઓ-ઉદ્ગાતાઓએ આ વિભાજનનું નિયમન કરવાની જવાબદારી લીધી. ઋગ્વેદની અમુક ઋચાઓમાં સૃષ્ટિના સર્જનનું રહસ્ય વર્ણાવાયું છે. પૃથ્વી-આકાશ-પાણી વગેરેની વિશાળતાનું વર્ણન થયું છે. ક્યાંય રૂઢિજડ ધર્મનું રૂપ નથી મળતું. પરંતુ એ જ ઋગ્વેદમાં મંત્ર રચાયો કે સ્રષ્ટા એવા બ્રહ્મપુરુષના મુખમાંથી બ્રાહ્મણો પેદા થયા છે, જેમણે વેદોનું રક્ષણ, યજ્ઞનું નિયમન, વિદ્યા આપવાનું અને ધર્મનં સંચાલન કરવાનું કામ કરવાનું છે અને તેઓ મુખમાંથી પેદા થયા હોવાને કારણે સમાજમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવશે. ક્ષત્રિયો યજ્ઞપુરુષના બાહુ (હાથ)માંથી પેદા થયા છે અને તેમણે સમાજનું રક્ષણ કરવાનું છે, વખત આવ્યે શત્રુ સામે યુદ્ધ પણ કરવાનું છે. તેમનું સમાજમાં દ્વિતીય સ્થાન રહેશે. વૈશ્યો યજ્ઞપુરુષના પેટમાંથી પેદા થયા છે તેથી એ સમુદાય, સમાજનું પેટ ભરવાનું કામ -કૃષિ, વેપાર વગેરે કરશે અને ત્રીજું સ્થાન શોભાવશે. અને શૂદ્રો-એટલે કે આર્યેતર ગુલામો-મિશ્ર લગ્નથી ઉપજેલા વર્ણસંકરો, હીન લોકો સમાજનાં હીન-મેલાં-નીચાં કામ કરશે, બાકીનાં ત્રણ વર્ણોની સેવા કરશે ને હંમેશાં એમના હાથ નીચે રહેશે કેમ કે તેઓ, યજ્ઞપુરુષના પગમાંથી પેદા થયા છે.

બસ, આ મંત્રોને વેદવાક્ય કહ્યા, બ્રહ્મવાક્ય કહ્યા અને એનું ઉલ્લંઘન કરવાની કોઇ જ છૂટ ન અપાઇ અને આ “માનવસર્જિત” શ્રમવિભાજન ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાનું મૂળભૂત તત્ત્વ બની

ગયું, ધર્માચરણની ધરી બની ગયું, સંસ્કૃતિનો સ્રોત બની રહ્યું એમ કહેવાય છે, પણ આપણી ખોજના સંદર્ભે, સદંતર શોષણમૂલક આર્થિક પ્રવૃત્તિ બની; જેણે સમાજમાં આર્થિક સંબંધો નિર્ધારિત કર્યા અને આર્થિક ભેદભાવોને એક નવો વળાંક આપીને જડબેસલાક બનાવ્યા એમ કહેવાય.

અમુક વિદ્વાનો કહે છે કે શ્રમવિભાજનથી વિકાસનું પ્રમાણ અને સમતુલા જળવાય છે, તો સામે સવાલ એ થાય છે કે એના કારણે, ભારતીય સંદર્ભમાં જે રીતે જન્મથી જ જ્ઞાતિ / વર્ણ મળે છે એ માન્યતાને વળી ધાર્મિક માન્યતા(ટેકો) મળી તેને કારણે એ ઉચ્ચાવચતાનો મિનારો તોડવાનો વિચારમાત્ર અધાર્મિક અને અસંસ્કારી કહેવાયો; પરિણામે શોષણ ટકી રહ્યું- તેનું શું?

આ આર્થિક-સામાજિક શોષણને જાણે સાહજિક હોય તે રીતે ધર્માજ્ઞાઓથી સાંકળવામાં આવ્યું. 'વેદો' પછી 'સ્મૃતિ ગ્રંથો'ના સમયમાં 'મનુસ્મૃતિ'માં મનુએ આ ભેદભાવોને સામાજિક અને ન્યાયિક ચોકઠાંમાં બદ્ધ કર્યા. જેમ કે, લગ્ન સંબંધો ફક્ત પોતાનાં વર્ણ અને જ્ઞાતિમાં જ બાંધવા, ખાનપાનના વહેવાર પણ એ જ રીતે હોવા જોઇએ વગેરે. દંડનીતિમાં પણ આ ઉચ્ચાવચતાને જ અનુસરવામાં આવી. ભયાનક અપરાધની સજા બ્રાહ્મણો માટે હળવામાં હળવી રાખવામાં આવી; જ્યારે નજીવા ગુનાસર શૂદ્રોને દેહાંતદંડ સુદ્ધાં મળતો! 'કારણ કે, બ્રાહ્મણો સમાજના કર્તાહર્તા હતા- પવિત્ર હતા- યજ્ઞપુરુષના મુખમાંથી જન્મેલા... અને આ સઘળા નિયમ-કાનૂન-સિદ્ધાંત યાને 'ધર્મ'ના ઘડવૈયા પણ એ લોકો જ હતા. વેદો અને સ્મૃતિગ્રંથોને ધાર્મિક ઉપરાંત સામાજિક વ્યવસ્થાના ગ્રંથો તરીકે માન્ય રખાય છે.

પછીના કાળમાં ચાણક્યના 'અર્થશાસ્ત્રે' આ ભૂમિકા ભજવી. જેમાં દેશની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ, ક્ષમતા, બજારની રણનીતિઓ, રાજા અને વેપારીના અધિકારો અને ફરજો ઉપરાંત, ઉત્પાદન સંબંધોની વાત પણ તે સમયની પરિભાષામાં થઇ; જેમાં એ જ –વર્ણવ્યવસ્થા મુજબ, વંશપરંપરા મુજબના શ્રમને બહાલી અપાઇ અને શૂદ્રોની ગુલામીને બરકરાર રખાઇ. સરવાળે આર્થિકનીતિઓ પણ આ કહેવાતી ધાર્મિક આજ્ઞાઓને અનુસરે તેવી વ્યવસ્થા રચાઇ.

આ તમામ શોષક અર્થવ્યવસ્થા-રાજયવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થાની અમાનવીય અને અન્યાયકર્તા તરાહોને, સંપૂર્ણ માન્યતા તો ત્યારે મળી, જ્યારે બ્રાહ્મણધર્મના સર્વમાન્ય અને પૂજ્ય ધર્મગ્રંથ ભગવદ્‌ગીતામાં એને બહાલી મળી. કહેવાય છે કે ભગવદ્‌ગીતા શ્રીકૃષ્ણે પોતે રચી છે- જેમાં તે કહે છે કે "ચારેય વર્ણોનું સર્જન મેં કર્યું છે!" –બસ, સ્વયં ભગવાને જે વ્યવસ્થા સર્જી તેનું ઉલ્લંઘન શી રીતે કરાય?!

બ્રાહ્મણધર્મનો ખૂબ જાણીતો અને આજ સુધી ટકી ગયેલો 'કર્મનો સિદ્ધાંત' પણ શ્રમવિભાજન-વર્ણવ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિપ્રથાને વળી આગવી રીતે ટેકો આપે છે. બ્રાહ્મણધર્મે પુનર્જન્મ અથવા જન્મ-જન્માંતરનો સિદ્ધાંત પણ તરતો મૂકેલો; જે તમામ હિંદુઓ લગભગ માન્ય રાખે છે. પુનર્જન્મ અને કર્મનો સિદ્ધાંત એકમેક સાથે સંકળાયેલા છે. આ કર્મ એટલે કામ, કામકાજ, શ્રમ નહિ; પણ નસીબ-નિયતિ; આ જન્મે કરેલાં સારાં કામનું સારું ને નઠારાં કામનું નઠારું ફળ આવતા જન્મે મળનાર છે- તે સિદ્ધાંતને કારણે સ્વાભાવિક રીતે શ્રમિકોની પીડા અને શોષણ યથાવત્ રહ્યાં.

જે રીતે જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ચાલી રહી છે એમાં, શૂદ્રો તો પછીના સમયમાં ધીમેધીમે કારીગર વર્ગમાં ગયા અને થોડીઘણી સ્વીકૃતિ પણ મેળવી. પણ જે શ્રમિકો, કહેવાતાં 'મેલાં કામ' કરતાં તેમને 'પંચમ' કહ્યા, વર્ણોની બહાર રાખ્યા અને સદંતર અસ્પૃશ્ય-અછૂત રાખ્યાં. શૂદ્રો-વૈશ્યો વચ્ચે ક્યારેક વ્યવસાયલક્ષી ભેળસેળ પણ થતી રહી છે, પણ પંચમનું કામ તો પંચમ જ કરી રહ્યાં છે હજારો વર્ષથી.

સંસ્થા વગરનું સંસ્થાકરણઃ

જ્ઞાતિપ્રથા વધારે ચુસ્ત બની. આમ તો વ્યવસાયને કારણે જ્ઞાતિઓનું ગઠન થયું હતું પણ ક્યારેક સ્થળાંતરને કારણે, ક્યારેક લગ્નસંબંધમાં લીધેલી થોડીક છૂટછાટને કારણે, ક્યારેક સામાજિક બહિષ્કારને કારણે અને ક્વચિત્ આર્થિક ઉન્નતિ (અપવર્ડ મોબિલિટી) ને કારણે જ્ઞાતિઓ વધતી ગઇ, પેટાજ્ઞાતિઓ બનતી ગઇ અને માનવ સમાજ વિસ્તરતો ગયો, વહેંચાતો ગયો અને એ ખંડિતતામાંય નાનાં નાનાં વર્તુળો સર્જાતાં ગયાં. પ્રત્યેક વર્તુળ(જેને શબ્દશઃ 'ગોળ'નામે ઓળખવામાં આવે છે –ગુજરાતીમાં)ની પોતાની વ્યવસ્થા સરજાતી ગઇ. બંધારણ, પંચ, નિયમ-કાનૂનો, આચાર-વિચારો, રીત-રિવાજો... અને ગોળ કે કુળનાં અલગ કુળદેવતાઓ પણ સરજાતાં ગયાં. પ્રત્યેક જ્ઞાતિનાં પંચો અને બંધારણ દ્વારા આ સઘળાંનું નિયમન-નિયંત્રણ થતું ગયું. એ પછી કહેવાતા ઉપલા વર્ણો હોય કે કહેવાતા મધ્યમ અને કહેવતા નીચલા વર્ણો હોય- પ્રત્યેક વર્ણમાંથી અસંખ્ય જ્ઞાતિઓ અને તેની મજબૂત વ્યવસ્થાઓ ઘડાતી ગઇ.

યાદ રહે, ધર્મ એ જ્ઞાતિ નથી. પણ પ્રત્યેક જ્ઞાતિ સાથે ધર્મ અને તેના પેટા પંથો સંકળાયેલા છે. અમુક જ્ઞાતિએ અમુક જ દેવી દેવતાની પૂજા કરવી એવું પ્રાચીનકાળમાં હતું પણ ધીમેધીમે એમાં સંયોજન-વિઘટન થતા રહ્યાં છે (પરમ્યુટેશન-કોમ્બીનેશન, વળી જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ આંશિક રીતે પ્રાદેશિક હોય છે પણ મૂળમાં પ્રત્યેક પ્રદેશમાં મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા તો એક જ છે – બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને પંચમ.

ધર્મવિચાર સાથે આટલા વિસ્તારથી જ્ઞાતિવિચાર કરવો બહુ જરૂરી છે. એક તો, પ્રત્યેક જ્ઞાતિની આંતરિક માળખાંગત વ્યવસ્થાને કારણે વ્યવસાયો વહેંચાયા- વહેંચાતા રહ્યા છે અને આર્થિક પ્રવૃત્તિ એ રીતે ચાલતી રહી છે. આર્થિક વિકાસ થતો રહ્યો અને જ્ઞાતિ વિષયક ઉચ્ચાવચતાને કારણે ધનિક-શ્રમિક સંબંધો ભેદભાવસૂચક જ રહ્યા પણ ગુજરાત-રાજસ્થાન જેવા પ્રદેશોમાં (જે છેક 12 મી સદી સુધી એકાકાર રહ્યા છે)'મહાજન' સંસ્કૃતિ ફેલાઇ; જેમાં ધનિકો શ્રમિકો પ્રત્યે દયા-કરૂણાથી વર્તે અને એમને 'યોગ્ય' જીવનજરૂરિયાતની ચીજો પણ આપતા રહે. જે પ્રવર્તમાન માલિક અને વેઠિયા મજૂરના સંબંધો કરતાં વધુ માનવતાપૂર્ણ દેખાય છે. આને કારણે ઉત્પાદન ક્ષમતા અને સંપત્તિ સંચયનું પ્રમાણ વધે છે, પરિણામે ગુજરાતની (રાજસ્થાનની પણ) વ્યાપારી સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિની બોલબાલા થાય છે. આ સફળતાનો યશ ધાર્મિકતા અને ઇશ્વરપ્રીતિ સાથે જોડવામાં આવે છે. સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપઘડતર ધર્માચરણ દ્વારા થાય છે એવી સાધારણ માન્યતા હોવાથી આવો પ્રચાર-પ્રસાર સદીઓથી થતો રહ્યો છે અને લોકલાગણી પણ એ જ કહે છે. લોકમાનસ પણ આવી શ્રદ્ધાથી જ ઘડાતું રહે છે.

સરવાળે, અહીં ધર્મે પ્રબોધેલી અને ધર્મે ટકાવેલી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા પોતે એક એવી આર્થિક-સામાજિક વ્યવસ્થા બની રહી કે જેને કારણે આ દેશની સંસ્કૃતિ ચાલી રહી છે અને અન્ય ધર્મ-સંસ્કૃતિઓ – યહૂદી, ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામ-ની જેમ બ્રાહ્મણ / હિંદુ ધર્મે કોઇ ઔપચારિક સંસ્થાઓ, માળખાં બનાવવાની જરૂર જ નથી પડી; જ્ઞાતિ જ સંસ્થા છે, જે ધર્મને પણ ટકાવી રાખનારું મોટું પરિબળ બની રહી છે.

આ દેશમાં આધુનિકતાનાં મૂલ્યોને પ્રવેશવા અને ટકવા માટે, લોકશાહીના સાચા સ્વરૂપને સ્થાપવા માટે જ્ઞાતિસંસ્થા એક મોટામાં મોટું અવરોધક પરિબળ છે એટલું કહીને મુદ્દો સમેટીએ.

સંસ્થાકરણનું આગવું સ્વરૂપઃ

સંસ્થા વગર પણ ધર્મનો પ્રસાર પ્રચાર થઇ શકે એનું દૃષ્ટાંત છે બ્રાહ્મણધર્મે કરેલો શ્રાવ્ય એવાં સમૂહ માધ્યમોનો મબલખ ઉપયોગ.

આપણી શ્રુતિસંસ્કૃતિની પરંપરા ખૂબ જાણીતી છે. વેદકાળ દરમ્યાન ગુરૂકુળોમાં, કિશોર-યુવાન વિદ્યાર્થી સમુદાયોને વેદનું અધ્યયન કરાવાતું અને મૌખિક પરંપરામાં વેદો ગવાતા ગવાતા જીવંત રહ્યા. ભારતભરનાં ગુરૂકુળોએ આ શ્રુતિ પરંપરા જાળવી, ચાલુ રાખી, આગળ ધપાવી. એક તબક્કે 'વેદો'નું બીજું નામ જ 'શ્રુતિ' પડી ગયું.

સ્મૃતિઓ, બ્રાહ્મણગ્રંથો... વગેરે પણ આ જ પરંપરામાં શિખવાતાં રહ્યાં, સમજાવાતાં રહ્યાં અને જીવંત પરંપરા બનતાં ગયાં. લેખનકળા શરૂ થઇ ગઇ હતી પણ શિક્ષણપદ્ધતિ અને પ્રસાર પદ્ધતિ તો મૌખિક જ રહી.

કર્મકાંડના વિધિઓ દરમ્યાન આ જ્ઞાન સિદ્ધાંતો મૌખિકપણે જ અમલમાં મૂકવામાં આવતા અને એને માટે ખાસ બ્રાહ્મણ યાજ્ઞિકો-પુરોહિતોની મંડળી દેશમાં ચારે દિશાએ પહોંચી જતી અને ધર્માદેશો ફેલાવતી રહેતી. સેંકડો વર્ષ સુધી આ દેશના જનસાધારણનાં કાન-મન-ચિત્ત-હૃદયમાં આ શાસ્ત્રવચનો રેડાંતાં રહ્યાં. અલબત્ત, બધું જ ફક્ત સંસ્કૃત ભાષામાં જ હતું. એટલે શાસ્ત્રીઓ-પુરાણીઓ જેટલું અને જેવી રીતનું આપે તેટલું જ લોકોને મળતું. પાપ-પુણ્ય, સ્વર્ગ-નર્ક, દાન-ધર્માદો, તીર્થયાત્રા, સારા-માઠા પ્રસંગનાં વિધિ-વિધાનો... વગેરે જનસાધારણના જીવનમાં દ્દઢ થતું રહ્યું. કહો કે, જીવનશૈલીમાં ઓતપ્રોત થતું રહ્યું.
પછીના કાળમાં પુરાણકથાઓ, મહાકાવ્ય-કથાઓ, વ્રતકથાઓ વગેરે પણ આ જ રીતે અપાતી રહી-ફેલાતી રહી-જીવતી રહી અને બ્રાહ્મણધર્મને જીવતો રાખતી રહી. આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાં જનસાધારણને વ્યવસ્થિત શિક્ષણ તો આજે પણ નથી મળી રહ્યું, તો પ્રાચીન કે મધ્યકાળની તો વાત જ શી કરવાની?! છતાં કહેવાતા નિરક્ષર, અશિક્ષિત જનસાધારણને હંમેશાં પુરાણકથાઓ, અવતારકથાઓ, દેવ-દેવીઓનાં ચરિત્રો-ચમત્કારો, અઘરાં ગણાતાં ઉપનિષદનીયે કેટલીક રસપ્રદ કથાઓ, રામાયણ-મહાભારતની સળંગસૂત્ર વાર્તાઓ ખબર છે. પરંપરાએ એમને સંભળાવ્યે રાખી છે અને જનસાધારણ ઝીલતાં રહ્યાં છે. સાચા અર્થમાં બ્રાહ્મણધર્મ (અને અન્ય ધર્મો પણ) મૌખિક પરંપરા દ્વારા જ ફેલાયો છે.

મધ્યકાળ પછી, દેશભરની સ્થાનિક ભાષાઓમાં રામાયણ-મહાભારતનાં રસપ્રદ ભાષાંતરો થતાં રહ્યાં છે, કથાગીતો રચાતાં રહ્યાં છે. ઉપરાંત, લોકનાટકોએ પણ એનો ભરપેટ ઉપયોગ કર્યો છે-કહો કે, ધર્મકથાઓએ પોતાનાં માધ્યમ તરીકે કથાગીતો અને લોકનાટકોનો ખૂબ અસરકારક રીતે ઉપયોગ કર્યો છે. ભીંતચિત્રોમાં પણ ધર્મકથાઓ જ ચિતરાઇ છે. પર્વતોની ગુફાઓમાં, દેવસ્થાનો અને સભાગૃહોમાં અને મોટાં લોકોનાં નિવાસસ્થાોમાં પણ ધર્મકથાઓ ચોમેર ફેલાઇ છે.

ખરેખર, આ દેશમાં, બ્રાહ્મણધર્મે પ્રાચીનકાળથી, મધ્યકાળ સુધી કોઇ સંસ્થા સ્થાપ્યા વગર જ ધર્મને માનવજીવનમાં દ્દઢીભૂત કરી દીધો હતો.

ભક્તિપ્રવાહનું પ્રદાન – જરાક ચકાસી જોવા જેવું!

ભારતીય ઈતિહાસમાં ધર્મ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ સામે, 'ભક્તિપ્રવાહ'કે 'ભક્તિયુગ'નામે ઓળખાતા સમયગાળાના સંતો-ભક્તો-કવિઓએ બંડ પોકાર્યું એમ કહેવાય છે. આ સમયગાળા બે તબક્કામાં વહેંચાયેલા છે- ઈસુની પાંચમીથી સાતમી સદી દરમ્યાન દક્ષિણ ભારતના આલ્વારો, નયનારોએ બ્રાહ્મણધર્મ અને બ્રાહ્મણોની સત્તાખોરી સામે સૌ પ્રથમ વિદ્રોહ જગાડ્યો હતો. આલ્વારો અને નયનારો કહેવાતી શૂદ્ર અને પંચમ જાતિઓના શ્રમિકો, કારીગરો હતા. સ્વાભાવિક રીતે જ પેલા બ્રાહ્મણધર્મે એમને ઉજળિયાતોના ઈશ્વર-દેવતામંડળથી, મંદિરોથી અને તત્વવિચાર કે ધર્મવિચારથી છેટાં જ રાખેલાં. પણ અભિપ્સા કંઇ આભડછેટ થોડી પાળવાની હતી? આ શ્રમિકો-દલિતોની અભિપ્સા એટલી તીવ્ર હતી કે જાણે એમણે 'એકલવ્યભાવના'થી પેલા દેવમંડળને ભજ્યા. દૂરતા, વિરહ, વંચિતતાનું દુઃખ ભક્તિપ્રવાહમાં ભળ્યું અને ખૂબ હૃદયસ્પર્શી આર્તનાદો ભજન-પદોરૂપે વહી નીકળ્યાં.મૌખિક પરંપરાએ 'ભક્તિ'ને કેવી રીતે ફેલાવી તે આપણે અગાઉ જોયું જ છે. દ્રવિડ પ્રદેશોમાં ભક્તિએ જે પહેલ કરી તે એક રીતે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક ઉછાળ હતો-આવેગ હતો અને છતાં નમ્ર હતો!

પ્રભુ પ્રત્યેનો આજીજીભાવ(આર્જવ), પોતાની લાચારી(દીનતા) અને છતાં પણ તીવ્ર ઝંખનાએ આ શ્રમિકો-દલિતોને 'ઇશ્વર' આગળ પૂર્ણ શરણાગતિ સાથે લખતા-રડતા-કરગરતા કરી દીધા! આલ્વારો ને નયનારોનાં પદો આની સાક્ષી પૂરે છે. હવે કહેશો, ઇશ્વર સાથેનો આ ભક્તોએ સ્થાપેલો સંબંધ પેલી માલિક-શ્રમિકની પેટર્ન ઉપર જ રચાયો કે કંઇ બીજું?

વળી મંદિરપ્રવેશ કે બ્રાહ્મણવિરોધના કોઇ ઉગ્ર કે તીખા ઉદાહરણો પણ નથી નોંધાયા.આર્થિક પરિબળો સાથે આને સાંકળીએ તો પણ સમજાઇ જાય તેવું છે કે એ યુગમાં બ્રાહ્મણવાદ એટલો તો પ્રબળ હશે કે દલિતો-શ્રમિકો માટે પાણીમાં રહીને મગર સાથે વેર બાંધવું લગભગ અશક્ય હશે!

આ પછી આદિ શંકરાચાર્યે છેક સાતમી સદીમાં ભક્તિભાવનાને 'શાસ્ત્રોક્ત'રૂપ આપ્યું એ બીજી મોટી ઘટના બની કહેવાય. બ્રાહ્મણધર્મને એમણે સુવ્યવસ્થિત ઢાંચો આપ્યો. મઠો અને પીઠો સ્થાપ્યાં. ગુરુપરંપરા અને ઉચ્ચાવચતા(હાયરાર્કી) આપી. જરાક ઢીલું-મોકળું છતાં, શંકરાચાર્ય દ્વારા બ્રાહ્મણધર્મનું સંસ્થાકરણ થયું એમ કહેવું જોઇએ. ધર્મપ્રચાર અને ધર્મસુરક્ષા માટે આદિ શંકરાચાર્યે ભારત-પર્યટનો કર્યા એ પણ નોંધપાત્ર ઘટના છે. એમાં એમની સામે મોટી ભયજનક ઘટના બે હતીઃ એક તો બૌદ્ધધર્મનો ઉદય અને પ્રસારપ્રચાર અને તેની પ્રજા ઉપરની પક્કડ અને બીજું, આ દલિતો-શ્રમિકોની પોતાનો 'ઇશ્વર' સર્જી લેવાની અભિપ્સામુક્તિ.

ત્યાર સુધીમાં 'ભગવદ્ગીતા' નો ઠીકઠીક વ્યાપ થઇ ચૂક્યો હતો. તેમાં કૃષ્ણે 'પોતે' પ્રબોધેલા કળિયુગ, કર્મવાદ, વર્ણવ્યવસ્થા, સહેતુક હિંસા અને સંપૂર્ણ શરણાગતિયુક્ત ભક્તિની બોલબાલા

થઇ ચૂકી હતી... જે આજે પણ બરકરાર છે એ હકીકત દુઃખદ હોવા છતાં કબૂલવી રહી! ભગવદ્ ગીતાએ 'ભક્તિ'ને નવો વળાંક આપીને દેશભરમાં ફેલાવી. સમયે સમયે ચિંતકોએ એને અનુમોદન આપ્યું. અહિંસાના પૂજારી કહેવાતા ગાંધીજી સુધ્ધાંએ આ ગ્રંથને માથે ચઢાવ્યો અને એની ભરપૂર વકીલાત કરી! આજની તારીખમાં કહેવાતા વિદ્વાનો-શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ- લેખકો સૌ કોઇ 'ગીતા'ના ઓછાયાથી મુક્ત નથી રહ્યા. આ એક પુસ્તકે ધર્મની જડ ને જાડી દીવાલોને સમયે સમયે મજબૂત બનાવ્યા કરી છે; જે કૃષ્ણભક્તિ અને કર્મયોગના નામે સમાજને જાણે બંધિયાર બનાવતી રહી છે.

એમ કહેવાય છે કે 'ભક્તિ'ન હોત તો ઇસ્લામી શાસનના સમયગાળા દરમ્યાન આખો દેશ પરધર્મી બની ગયો હોત! સંતો-ભક્તોએ હિંદુધર્મને, તેનાં મૂલ્યોને જીવંત રાખવામાં પોતાની વાણી-વર્તન અને વિચારધારાને દેશભરમાં ફેલાવ્યાં. ભક્તિ-ખાસ કરીને કૃષ્ણભક્તિએ સમાજના તમામ સ્તરોને જ્ઞાતિસમુદાયોને પોતાની તરફ આકર્ષ્યાં અને સંસ્કૃતિ ટકી ગઇ. એમાં 'પુષ્ટિસંપ્રદાય' જેવી સંસ્થાએ મોટો ફાળો આપ્યો એમ કહેવાય છે. 'પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ' જેવા મૂલ્યે સમાનતાને આગળ ધરી.દલિત-શ્રમિકોથી માંડીને રાજરાણી મીરાંબાઇ સુધીનાંએ કૃષ્ણભક્તિ દ્વારા દેશ અને સંસ્કૃતિને જ નહિ સમાજને પણ બળ આપ્યું; જીવવાની હિંમત આપી. તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરાંબાઇ, નરસિંહ મહેતા વગેરેનાં પદોએ ભક્તિ સાથે જીવનરસને પણ પોષ્યો. તો બીજી તરફ કબીર અને રૈદાસ જેવા જ્ઞાની સંતોએ અનોખી રીતે નાતજાત-કર્મકાંડ અને અંધશ્રદ્ધાને પડકારી. એ ખરું કે આ મૌખિક પરંપરાની ગૌરવ લઇ શકાય તેવી અસરથી સમાજ ટક્યો હશે પણ એને 'આંદોલન'નું બિરૂદ કઇ રીતે અપાય? -એક તો કબીર કે રૈદાસના આવાં ઉદ્દામ પદોની સામે તુલસીદાસ-સુરદાસ વગેરે સંતકવિઓનાં આર્જવભર્યાં કે પ્રેમભર્યા સાહિત્યનો પ્રભાવ વધારે હતો.આ મૌખિક પરંપરામાં પેલી બ્રાહ્મણવાદી વિચારધારાનું સરલીકરણ હતું, લોકભોગ્ય રીતે તત્વજ્ઞાન ગવાયું હતું અને એ જ જમાનાજૂના કર્મવાદ, અવતારવાદ અને પાપ-પુણ્યને લોકપ્રિય બનાવવાની વ્યૂહરચના જેવું હતું! સરવાળે ભક્તિપ્રવાહે ચુસ્ત માળખાં વગર પણ બ્રાહ્મણધર્મનાં મૂલ્યોને સજીવન રાખ્યાં.

પુષ્ટિમાર્ગે જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને બહાલી આપી હતી તેણે જીવનને રસમય બનાવ્યું હશે પણ સંપ્રદાયના કેટલાક કર્તાહર્તાઓ-ગુરુઓ-ગોસાંઇઓએ પોતાના પદનો પૂરેપૂરો લાભ ઊઠાવીને ભક્ત સમુદાયનું ઠીકઠીક આર્થિક શોષણ કર્યું. અને સ્ત્રીઓનું જાતીય શોષણ પણ કર્યું એ જાણીતો ઇતિહાસ છે.સંસ્થાકૃત ધર્મભાવના આવી વૃત્તિઓને પણ 'સ્પેસ' અને 'સ્કોપ' આપતી રહી છે.

અઢારમી સદીમાં સ્થાપાયેલો 'સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય' વૈષ્ણવધર્મનું અપૂર્વ સંસ્થાકરણ બની રહ્યો છે. 'પુષ્ટિ'ની ગુરૂપરંપરાથી અલગ છતાં એનાંથીયે પ્રબળ અને પ્રભાવક હાયરાર્કીવાળી ગુરૂપરંપરા ધરાવતા આ સંપ્રદાયે કદાચ એની સ્થાપનાના શરૂઆતના વર્ષોમાં સેવાભાવ, પરોપકાર, આંશિક સમાનતા અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિના સકારાત્મક લક્ષણો પ્રગટ કર્યાં હતા પણ ધીમેધીમે હાયરાર્કી અને ધનસંગ્રહના ઉત્તમ નમૂનાલેખે એ જે રીતે ટકી ગયો છે તે નોંધવું જોઇએ. આ વૈશ્વિકીકરણના

યુગમાં પણ માત્ર ને ફક્ત ગુજરાતીઓ માટેના આ સંપ્રદાયે નાતજાત, સ્ત્રીપુરુષના ભેદભાવો જે રીતે ટકાવી રાખ્યા છે તે ભયાનક વાસ્તવિકતા છે. એની જેટલી બોલબાલા થાય છે તે જોતાં એકવીસમી સદીના સમાજ ઉપર સંસ્થાગત ધર્મે જે અજગરભરડો લીધો છે તે સાચે જ, એક બીમાર, પછાત અને તર્કહીન સમાજને દર્પણ ધરે છે તે નોંધવું રહ્યું.

સરવાળે ભક્તિનું તત્ત્વજ્ઞાન (જો કોઇ હોય તો) જે સમાનતા, સર્વસમાવેશકતા અને સાર્વત્રિક પ્રેમની ભલામણ કરે છે તે બધાંનો છેદ શંકરાચાર્યથી માંડીને, સ્વામીનારાયણ પંથ દ્વારા થતા ચુસ્ત કે મોકળા સંસ્થાકરણને કારણે આપમેળે ઊડી જાય છે.

આપણે પ્રબુદ્ધોએ ચિંતા કરવા જેવી બાબાત એ છે કે ધર્મના નામે અપાતા આ ભક્તિ-ધતીંગોને ‘લોક-પ્રતિઘોષ’ના નામે કેટલા સ્વીકારવા! જે કંઇ ‘લોકો’ને ગમે છે, ફાવે છે તે બધું જ સાચું અને સારું જ છે તેવી લોકપ્રિયતાની લપસણી ભોંયને શરણે જવાને બદલે એ લોકપ્રિયતા સામે તીખા ને કડવા સવાલો ઊભા કરવાની તાતી ઘડી આવી ગઇ છે, એવું નથી લાગતું?!

ધાર્મિકિતા માણસને વાતાવરણમાંથી મળે છે; કુટુંબ, શિક્ષણ, મિત્રમંડળ, મીડિયા... ચોફેર ધાર્મિકતાના સંસ્કાર હોય ત્યાં માણસને આખરે ધાર્મિકતાની આદત પડી જાય છે. કાર્લ માર્કસે ધર્મને ‘અફીણ’ કહીને ધૂત્કાર્યો છે એ વાતને ઘણાં વર્ષોથી ઉછાળવામાં આવી રહી છે. એના સંદર્ભોને અને એ પૂરા વાક્યને સગવડિયા રીતે કાપીકૂપીને, એને એક જાતનો ‘રૂઢ પ્રયોગ’ બનાવી દેવામાં આવ્યો છે. ખરેખર માર્કસે શું કહ્યું- લખ્યું છે તે જોવા જેવું છેઃ “ધર્મ એટલે પીડિત માણસજાતનો ચિત્કાર. હૈયસાસૂની / કઠોર દુનિયા વચ્ચે હૈયાધારણ / આશ્વાસન. જ્યારે અંતરનું જોમ ખૂટી ગયું હોય ત્યારે અને ત્યાં માણસજાત માટે જાણે શક્તિનો પ્રવાહ. ખરેખર, ધર્મ એ દુઃખોને ભૂલાવી દેનારું ઘેનભર્યું ઘારણ(અફીણ) છે, માણસજાત માટે”.

પશ્ન એ થવો જોઇએ કે અહીં કાર્લ માર્કસે ધર્મની ઠેકડી ઉડાડી છે કે અનેક જાતનાં દુઃખોથી ઘેરાયેલી માણસજાત માટે અપાર કરૂણાના ઉદ્ગારો કર્યા છે?!

વળી, આગળ માર્ક્સ એ પણ કહે છે કે, “માનવજીવનમાંથી ધર્મના ધુમ્મસને હટાવવા માટે, વાસ્તવિકતાઓને બદલવી પડે. ભૌતિક સમસ્યાઓને, શોષણ અને અન્યાયને દૂર કરીશું તો માણસને પેલા અફીણની જરૂર નહીં પડે!” નાગરિક બનવાની જરૂર છે. કેળવણી, બૌદ્ધિક રૂઝાન, માનસિકતા, માહૌલ ઘડવો પડશે.માણસે માત્ર માનવ બન્યે નહિ ચાલે- નાગરિક બનવું પડશે, આધુનિકતાનાં મૂલ્યો- સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુતા, તર્કપૂત બૌદ્ધિકતા, ધર્મનિરપેક્ષતાથી લઇને નીરિશ્વરતા, વ્યક્તિમહિમા, અને સૌથી વધુ તો આત્મપ્રશ્નેયતા અને સમીક્ષાત્મક- વૈજ્ઞાનિક અભિગમ સાથે જીવનને જોવા-માણવાની દૃષ્ટિ અને સક્રિયતા જરૂરી છે.